

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ПИТАННЯ 1: ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

Наша мова складається зі слів. *Мовні звуки завжди реалізуються лише у слові*. Такі елементи як префікс, корінь, суфікс, закінчення можуть існувати теж тільки у слові. Зі слів складаються речення, якими людина передає свої думки. Усі слова, що вживаються в якійсь мові, становлять її **лексику**, її словниковий склад. Проте це не механічна множина, не набір слів, а упорядкована за певними закономірностями **лексико-семантична система**, елементи якої розрізняються за сферами вживання й пов'язані з різними типами значень. Порівняно з іншими рівнями мови, лексична система визначається *більшою динамічністю* (tzn. mění se rychleji než kupř. morfologie či fonetika). Розділ мовознавчої науки, в якому вивчається *слово* як основна одиниця мови та її *словниковий склад*, називається **лексикологією**. Залежно від плану дослідження, лексикологія поділяється на описову та історичну. **Описова** пов'язана із проблемами функціонування словникового складу на сучасному етапі існування мови. Зокрема це дослідження семантики слова, полісемії, омонімії, синонімії, лексико-семантичних груп та полів лексичної сполучуваності, стилістичної диференціації лексики, емоційно-експресивних характеристик, художнього використання семантики слів. **Історична** лексикологія вивчає основні напрями формування словникового складу, розвиток значень слів від початків до сьогодні, вплив на цей процес мовних і позамовних факторів запозичення з інших мов. Історична лексикологія тісно межує з **етимологією** – розділом мовознавства, який вивчає походження та минулі етапи розвитку слів і морфем. У цілому лексика пов'язана також із **семасіологією**, яка вивчає **семантику** (морфем, слів, речень та мовних утворень, які виходять за межі речення); **ономатологією** (власні назви); **фразеологією** (досліджує стійкі словосполучення); **лексикографією** (учення про укладання різних типів словників: тлумачний, зворотний, етимологічний, перекладний, історичний словники).

ПИТАННЯ 2: СЛОВО ЯК ОСНОВНА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНА ОДИНИЦЯ МОВИ

СЛОВО – найменша самостійна і вільно відтворювана у мовленні *значеннева одиниця*, яка співвідноситься з окремим елементом дійсності й називає його.

Слово має *фонетичну форму* – звукову оболонку, а також *лексичне і граматичне значення*. Важливою особливістю слова як значеннєвої одиниці є те, що воно не називає заново кожний предмет, а *узагальнює*. Отже, слово співвідноситься з цілим класом явищ (предметів). На основі цього узагальнення – усвідомленості людини, утворюються *поняття*, і як категорія мислення матеріалізуються у слові. Як і в будь-якій іншій мові, в українській щодо значення слова не однакові, їх можна поділити на дві великі групи: слова самостійні і службові (або несамостійні). До *самостійних* належать слова, які означають назви предметів, речей, якості, кількості, дії, стану, ознак дії (молодий, десять, носити, гарно, сьогодні). Найголовнішою ознакою самостійних слів є *номінативна функція* – вони обов'язково називають поняття.

Службові слова ні яких назв не означають, а тільки *виражають різні відношення* між словами в реченнях та словосполученнях. До службових слів належать *прийменники, сполучники, частки*.

У мові існує невелика група слів, яка не виконує жодної із зазначених функцій, а лише виявляє *почуття людей* – *вигуки*.

Найбільша частина лексики – самостійні слова, бо вони пов'язані з реально-існуючими предметами. Відображення у слові якогось звука є внутрішнім змістом цього слова (його семантикою). Крім лексичних слів властиві *граматичні значення*, що виражають віднесеність слова до певної частини мови. Крім названих особливостей, слову властиві *відокремлена оформленість і структурна цілісність*.

ПИТАННЯ 3: БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛІВ. ПРЯМЕ Й ПРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА.

Кожне слово, вжите в певному зв'язку з іншими словами, має звичайно тільки якесь одне значення (Хворий готовий до операції. Війська провели бойову операцію.) У різних словосполученнях слово може набувати різних значень, часто дуже далеких одне від одного. Однак усі ці значення для даного слова є стійкими, закріпленими за мовним контекстом. Властивість слова вживатися у різних значеннях називається *багатозначністю або полісемією*. Поєднання лексико-семантичних варіантів багатозначного слова базується на ієрархічних відношеннях. Це виявляється в тому, що вирізняється *головне (основне) і вторинне (похідне) значення*. Для прикметника „зелений“ головне значення – один із кольорів спектра (середній між жовтим і синім). Втрачаючи функцію кольору, слово набуває похідних значень: „недозрілий“ (зелені сливи), характеристика віку людини (зелений = молодий), оцінка суспільно-політичної ініціативи (рух зелених). Необхідною умовою для реалізації значень є *мінімальний контекст*. *Переносні значення* семантично пов'язані з основним і групуються навколо нього. Так утворюється *ряд значень*. Буває і так, що мова взагалі втрачає первинне значення слова й залишається тільки вторинне. Стіл: перше значення – місце (постіл, стелити), друге – місце для сидіння (стілець), третє – місце, за яким сидять. Похідне значення у сучасній мові стало основним. На основі полісемії виникло явище метафоричного вживання слів. *Метафора* – це перенесення назви з одних предметів, явищ, властивостей на інші на основі подібності їх ознак або схожості вражень від них

(дощ іде). Як правило, це перенесення закріплюється і постійно відтворюється у певних контекстах (дерев'яний стіл, дерев'яне обличчя (без виразу), дерев'яний голос (скрипливий), дерев'яна усмішка).

ТИПОВІ РІЗНОВИДИ МЕТАФОРИЧНИХ ПЕРЕНЕСЕНЬ:

1. тварина → людина (сова; працювати як мурашка (mravenec); – Орел, а не козак! – сказав старий.),
2. рослина → людина,
3. нежива природа → людина (Я не можу ставати машиною і знищити в собі всі думки! Ти ж знаєш, яка в душі моїй буря!),
4. властивості предметів, речовин → людина,
5. живі істоти → нежива природа,
6. міфічні істоти → людина,
7. просторові характеристики → часові характеристики (Днів коротких не стає.).

Кришталь співає від кожного дотику. Ціла згряя людей увійшла до хати. Життя йде, шумить і грає.

Найчастіше метафора вживається в художній літературі, іноді назва одного предмета, явища переноситься на інший, який межує з ним (ознака сумісності). Таке явище називається **метонімією** (Він читав Гашека.). В основі метонімії лежить *реальний зв'язок між предметами*, а в основі метафори тільки схожість. Існує ще одне переносне значення слова, яке називається **синекдохою**, коли у значенні цілого предмета виступає його *частина* (Зелений капелюх ще довго блукав алеями. Він скрізь має руки.). Найчастіше вживаними є метафора й метонімія.

Приклад **багатозначності (полісемії)**:

1. Земля перебуває у постійному русі навколо Сонця. (планета)
2. Буде щастя й життя на землі. (у людей)
3. Вели мене сюди пригоди давні, коли я плив до вашої землі. (країна, держава)
4. На десятий день плавання пасажери побачили на обрії землю. (суша)
5. Для дослідів узяли багато проб землі. (грунт)
6. Усі свої землі вони засіяли пшеницею. (поля)
7. Вітер нахилив дерева низько до самої землі. (до долу, до низу)
8. Земля – багатство, власність.

ПИТАННЯ 4: ОМОНІМІЯ

ОМОНІМИ – це слова, які *однаково звучать, але мають різне значення*. Від полісемії омонімія відрізняється тим, що значення багатозначного слова пов'язані між собою спільним поняттям, проте *значення омонімів переважно ніяк між собою не пов'язані*.

За походженням омоніми поділяються на такі групи:

1. ті, які виникли в наслідок **збігу різних за походженням слів** („пара“ – стан води, двоє людей, півтора години-заняття),
2. омоніми, які виникли в наслідок **історичних змін у звуковому складі слова** („слати“ – постіл x лист, бандероль, телеграму),
3. омоніми, які стали наслідком **запозичення з інших мов**, слів з ідентичним звуковим складом („лава“ – магма, lavička – слово італь. походження),
4. омоніми, що виникли у процесі **розвитку багатозначності** слова через втрату зв'язків між його семантичними значеннями („ручка“ – malá ruka, propiska).

Названі слова належать до *однієї частини мови* і виступають з однаковим звуковим складом у початковій граматичній формі. Це **прості або лексичні омоніми**. Є багато омонімів, які виникають через збіг звукового складу окремих граматичних форм, *різних частин мови*. Василько ніс відро води. (минулий час від дієслова „нести“) x Ніс у Василька почервонів. („ніс“ – іменник, частина обличчя) Омоніми, в яких збігається звучання різних граматичних форм, називаються **омоформами**. Замок – будова, замо́к – на дверях. Такі слова називаються **омографами** (пишуться однаково, але звучать по-різному). Я побачив сонце. x І здалося мені, чи не сон це. **Омофони** – слова, які однаково звучать, але по-різному пишуться. Значення омонімів розкривається у контексті. Мені подобається ваша коса. (знаряддя або теж волосся – je třeba většího kontextu) Степ без краю. x Я люблю свою безкраю Вітчизну. (омофони) Доро́га повертала до лісу. x Тут дорога́ мені кожна травинка, кожна квіточка. (омографи)

ПИТАННЯ 5: СИНОНІМИ. СТРУКТУРА СИНОНІМІЧНОГО РЯДУ.

СИНОНІМИ – це такі слова, які відрізняються одне від одного звуковим складом, але *означають назву одного поняття з різними відтінками значення або з різним стилістичним забарвленням* (шлях, дорога, путь, траса, магістраль...).

Синоніми за своїм спільним значенням об'єднуються в одну групу, яка називається **синонімічним рядом**. Опорним членом ряду є його **домінанта** – слово, що найточніше виражає значення всього ряду, найчастіше вживається серед інших, стилістично нейтральне. Слова в ряду мають бути синонімічними не тільки щодо домінанти, але й між собою. Особливо повними є синонімічні ряди на позначення понять „іти, говорити, бути, ляяти, великий, малий, поганий...“. Це слова, які є за етимологією найстаршими.

Є різні принципи класифікації синонімів. За найбільш поширеним синоніми поділяються на семантичні, стилістичні й семантико-стилістичні.

1. **Семантичні** позначають один і той же предмет дійсності, але *відрізняються логічними ознаками* (дорога, наприклад, є меншою й ширшою, ніж шлях; відомий – видатний – славетний – význam se stupňuje).
2. **Стилістичні** синоніми *відрізняються емоційно-експресивними оцінками і вживаються в різних стилях* (бути неухважним х ловити гави).
3. Ширші ряди складаються із **семантико-стилістичних** синонімів, які поєднують у собі дві попередні ознаки.

Бути: У нього є гроші. У нього **водяться** гроші. У нього **не виводяться** гроші. (=Він постійно не має грошей.

Усі названі синоніми називаються *лексичними*. На відміну від лексичних (загально-мовних), **контекстуальні** синоніми виявляються тільки в межах окремого контексту або ситуації (*Ліс оточував їх холодний, сумний, мовчазний.*). Дуже часто синоніми виникають через те, що до слова відомого у мові давно в певних стилях (публіцистичному, наприклад) починає використовуватися рівнозначне іншомовне (оплески – аплодисменти, життєпис – біографія, вивіз – експорт, ввіз – імпорт). Такі пари слів, тотожні за лексичним значенням, розрізняються лише стилістичними функціями. Їх називають *абсолютними* синонімами. Джерелом синонімів може бути й *діалект* (ледар = ледацюга = нероба, у діалектах: лайдак, лотр). До синонімічного ряду можуть входити і *фразеологічні одиниці* (ніяка людина – ні те ні це – ні риба ні м'ясо – ні пава ні ворона; тісно = голці ніде впасти – яблуку ніде впасти). Існують ще й **граматичні** синоніми: **морфологічні**: сніг лежить/сніги лежать, Як Ви себе почуваете? / Як ми себе відчуваємо? Люди заповнили зал. / Зал заповнився людьми. Подавши гудок, корабель відійшов. / Після того, як корабель подав гудок, він відійшов. Синонімічні відношення можуть існувати й між *власними назвами* (Еверест = Чомолонгма – стилістичні або абсолютні синоніми). Уміле користування синонімами допомагає вибрати із синонімічного ряду слово, яке найточніше передає думку або почуття й дає змогу уникати частого повторення однакових слів. Багатство синоніміки свідчить про високий ступінь розвитку мови.

Їсти – поїдати – ковтати (polykat) – глипати (občerstvit) – жувати – молотити – наминати (hodně jíst) – живитися – споживати – підкріплюватися (trochu pojíst) – троцтити (srát se) – харчуватися – уживати;

споглядати – дивитися – блимати (mrkat) – спостерігати – глядіти – зоріти – видивлятися – наглядати;

простувати (jít přímo) – чимчикувати – іти – марширувати – тупцяти (přešlapovat) – пливати – теліпатися – прямувати – тарабанитися – крокувати – ступати – топати – мандрувати.

ПИТАННЯ 6: АНТОНІМИ

АНТОНІМИ – слова з *протилежним значенням* (мир – війна, тепло – холод, говорити – мовчати). *Антонімічні пари* об'єднують слова, якщо вони мають яку-небудь

лексичну спільність (чорний х білий – семантичною спільністю є назва кольору, верх х низ – простір, іти х стати – рух). Антоніми можуть бути **виражені**:

1. **іменниками**: праця – відпочинок, молодість – старість;
2. **прикметниками**: хворий – здоровий, легкий – важкий;
3. **займенниками**: всякий – жодний (ніякий), усі – ніхто;
4. **дієсловами**: хвалити – лаяти (карати), працювати – байдикувати (ледарювати);
5. **прислівниками**: вперед – назад, високо – низько;
6. **прийменниками** (у сполученні із повнозначними словами): над, під, до, з, від.

Особлива роль у творенні антонімів належить **префіксам**: без-, проти-, анти-, а-, від-, ви-, роз-, над-, де-, дис-,... Пр.: народний – антинародний, запальний – протизапальний, логічний – алогічний, мобілізувати – демобілізувати, пропорція – диспропорція, зацвісти – відцвісти, зачепити – відчепити, помірний – надмірний, привчити – відучити, навантажити – вивантажити, прилітати – відлітати, вбігати – вибігати, вийти – увійти, збігатися – розбігатися, підводний – надводний.

Іноколи антоніми утворюються за допомогою **заперечної частки „не“** (неживий, незалежний, незмінний). Але не у всіх випадках заперечення виражає повну протилежність (глибокий – неглибокий, краще – мілкий; невеликий – краще малий).

ПАРОНІМИ – це слова подібні між собою звучанням і частковим збігом морфемного складу (континент х контингент). Морфемні можуть розрізнятися лише окремими голосними чи приголосними (плюш = pluš х плющ = b'ęeč'ap, кампанія х компанія). Часто значення паронімів диференціюється за допомогою **суфіксів чи префіксів** (людський х людський = ľudський, освітлювати х висвітлювати, нагода х пригода). Паронімічні назви можуть належати до однієї семантичної групи (квартира – квартирка = okénko). За ступенем звукового зближення морфемного складу розрізняють **максимальні** (роман х романс) й **мінімальні** (стан х становище) пароніми. Пароніми найчастіше використовуються у художній літературі, особливо поезії, дуже широко теж у народній творчості (як овечка не скаже ні словечка = jít jak hlouřá ovce za někým).

ПИТАННЯ 7: ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ. ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА.

Лексична система сучасної української мови склалася поступово, в ході історичного розвитку. Вона належить до **східнослов'янської мовної групи**, яка має спільні глибинні корені з південно- та західнослов'янськими мовами. Становлення її лексичного фонду відбувалося у такій хронологічній послідовності:

індоєвропейський лексичний фонд → праслов'янський (спільнослов'янський) л. ф. → давньоруський (спільносхіднослов'янський) л. ф. → власне український л. ф. (доісторичний період = до 8. ст. = do písennictví)

1. Семантичні групи слів в індоєвропейській лексичній спадщині зосереджені навколо тріади *всесвіт – людина – всесвіт*. **Індоєвропейський період** – найпримітивніший → об'єктивні назви: всесвіт (дощ, вітер, дим...), потім людина (брат...): Найважливіші з цих груп:
 - a. назви предметів та явищ оточуючого середовища (астрономічні поняття, водні простори, уся природа – земля, сонце, небо, сніг, море,...);
 - b. назви рослин та їх частин (дерево, дуб, липа,...);
 - c. назви тварин, риб, птахів і комах (хрущі, муха, вівця, журавель,...);
 - d. назви спорідненості та свояцтва (мати, син, брат...);
 - e. назви органів і частин людського тіла (голова, рука, зуб,...);
 - f. назви житла та його частин, знаряддя праці, продуктів харчування (двір, м'ясо, мед, путь,...);
 - g. назви дій, станів, життєвих процесів (жити, іти, стояти, пити,...);
 - h. назви якостей (малий, довгий,...).
2. У **праслов'янський період** (від 3-2-ого ст. до нашої ери до середини 6-ого ст. нашої ери) *фіксуються* ті самі тематичні групи, які *збільшуються* в основному за рахунок *словотворення*. Розширюється кількість назв предметів побуту, понять простору й часу, знарядь праці, особливо абстрактних понять духовного світу, естетичних оцінок (гнів, гріх, душа, честь, мета, правда, плем'я, чоло).
3. Від **давньоруської** писемної літературної мови українська мова успадкувала слова, які існують тільки в східнослов'янських мовах (сім'я, сьогодні, кілька, собака, хороший, гречка, смородина (gubíz), сорок, дев'яносто,...).
4. Словниковий склад української мови продовжував формуватися й у пізніші часи; тому вона має і **власне українські лексеми** (бублик (preclík), галушка, дружина (manželka), ласощі (sladkosti), розкішний, ластовиння (pihy), макітра (velká nádoba; palice, makovice, kebulce), линути (rush, flow), марно, багаття (velký oheň, vatra), кремезний (statný, silný),...)

Фонетичні ознаки власне українських слів:

- чергування **o/i, e/i**: у відкритих складах ми маємо „o” або „e” і в закритих – „i”, напр.: село – сільський, дім – дому
- після **шиплячих** (ж, ш, ч, щ) та **йота** (й) звук /e/ **переходить в /o/**, напр.: шість – без шести – шостий, його, щока
- специфічним для української мови є **множинні назви** із суфіксом **-ощі**, напр.: гордощі, радощі, хитрощі, заздрощі, труднощі, солодощі, ласощі
- багато українських **прізвищ** – патронімічні назви на **-енко** (син або помічник того, хто позначений твірною основою), напр.: Коваленко (kováň), Гончаренко (hrnčír), Бондаренко (bednář); якщо це чоловіче прізвище, тоді воно відмінюється, а якщо це жіноче – ні
- прізвища спочатку могли означати вказувати на якусь **рису зовнішності або характеру** (Безбородько, Білоус, Довгань, Довгань, Мовчань, Стогній, Шуміло,

Лисий, Безух, Криворучко, Щербань,...); більшість прізвищ того типу походить із Запорізької Січі, де офіційно реєстрували велике число козаків; новоприбулі повинні були взяти нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів; ця група козаками утворених дотепних (vtipný) прізвищ не має аналогії в антропонімії слов'янських мов, напр.: Затуливітер, Непийвода, Непийпива, Задержвіст, Паливода, Недайкаша, Роздайбіда,...

- властивими українській мові є **назви жіночих осіб молодого віку на -івна**; дочка того, хто позначений твірною основою (slovotvorný základ), напр.: суддя – суддівна, цар – царівна, коваль – ковалівна,...
- до специфічних назв належать також **найменування недорослих істот**, напр.: левеня (lvíce), вовченя (ovečka), голубеня (holoubě),...

ПИТАННЯ 8: ЗАПОЗИЧЕННЯ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Можна розрізнити запозичення зі старослов'янські, польські, чеські й російські.

Старослов'янізми:

У часи Київської Русі старослов'янська мова стала поширюватися з 10-ого ст. як засіб освіти, науки й культури. Саме через нею до української мови ввійшли професійні та філософські поняття, антропоніми грецького, давньоєврейського й латинського походження, конфесійні назви тощо. У словниковому складу кількість старослов'янізмів дуже мала. Їх виділяють за фонетичними або словотвірними ознаками, а саме:

1. **Звукосполучення -ра-, -ла, -ре-, -ле-** на противагу повноголосним східнослов'янським -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, напр.: брат, глава уряду або розділу, врата храму,...
2. **Ра-** на початку слова, напр.: раб
3. **Сполучення -дж-**, напр.: вождь (vůdce), нужда (nouze, bída), страждати (strádat),...
4. **Початковий йот**, напр.: єдиний, єдність, юродивий (pomatený),...
5. **Суфікси -тель-, -ств-, -знь-, -ин-**, напр.: учитель, приязнь (přízeň), боязнь (bázeň), братство (bratrstvo), гординя (zast. arogantnost), господиня, богиня,...
6. **-ущ-, -ящ-**, напр.: суций (zast. суца правда = ruzí pravda), грядущий (kniž. příští, budoucí), путящий (dobrý, schopný, kloudný, pořádný),...

7. складні слова з першим компонентом **благо-, добро-, веле-**, напр.: благодать (milost, blaženost), велемовний, благородний, добродій (pán, uctivé oslovení),...

Уживання старослов'янізмів надає мові піднесеного звучання та урочистості (slavnostního nádechu). Вони можуть також надавати текстові гумористичного або сатиричного звучання.

Полонізми:

Напр.: мешкати, квапитися, посполитий (zast. prostý, obecný), вирок, брунатний, кепський, підлога,...

Богемізми:

Через польську мову до української ввійшли і чеські лексеми, напр.: брама (brána), влада, власний, ганьба, гасло (heslo), замок, праця, смутний, чекати, табір (tábor), вагатися (váhat),...

Запозичення з російської:

Вони належать до найпізніших запозичень, напр.: завод, указ, декабрист,... Шляхом калькування прийшли слова вогнегасник (hasicí přístroj), гучномовець (amplion), відмінник (jedničkař).

ПИТАННЯ 9: НЕСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вони потрапляли до української мови в різні історичні періоди. В першу чергу з'являються лексичні грецизми й латинізми, які є переважно **антропонімами**, як вимога часу, після прийняття християнства, напр.: Анатолій, Андрій (= мужній), Артем (= світлий, бездоганно здоровий), Зоя (= життя). Окрема група **грецизмів** пов'язана з **конфесійними поняттями**, напр.: ангел, апостол, Біблія, монах (mnich), монастир (kláter),...

Латинська мова була в середньовічній Європі мовою науки, освіти, юриспруденції до початку реформації, коли починають функціонувати живі народні мови. Завдяки безпосереднім контактам із європейськими країнами латинська мова використовується спочатку в канцеляріях, а потім в освітніх закладах.

1. суспільно-політична лексика: оратор (řečník), статут, адміністрація,...
2. юридична термінологія: адвокат, нотаріус, прокурор, юрист,...
3. медична термінологія: ангіна, імунітет, інстинкт, аспірин,...
4. математична термінологія: лінія,...
5. мовознавча термінологія: асиміляція, інфінітив, префікс, суфікс,...
6. термінологія освіти: студент, факультет, ректор, декан, абітурієнт, лектор, екзамен,...
7. імена: Валентин, Віктор, Віталій, Павло,...

Німецькі запозичення потрапили в українську мову через польське й чеське посередництво або безпосередньо. В основному це позначення техніки й будівництва, військової справи, друкарства, торгівлі та фінансів.

Французькі запозичення служать здебільшого позначенню суспільно-політичних та мистецьких понять, військової лексики, назв одягів, тканин, предметів побуту тощо.

Італійські запозичення це, передусім, музичні терміни.

Англійські запозичення: мореплавство, військова справа, спорт, економіка та фінанси.

Тюркізми: назви предметів побуту, продуктів, харчування, одягу й взуття.

Напр.: сюжет (FR), майстер (NĚM), вуаль (FR), алегро (IT), трамвай (ANGL), клуб (ANGL), ізюм (TUR rozinky), солдат (NĚM), верстат (NĚM), шосе (FR dlážděná cesta), маскарад (FR), дует (IT), пюре (FR), одеколон (FR), шприц (NĚM injekční stříkačka), арія (IT), халва (TUR), сопрано (IT), бутерброд (NĚM), футбол (ANGL), хокей (ANGL), ландшафт (NĚM krajina), пальто (FR), соната (IT), смокінг (ANGL), пудинг (ANGL), старт (ANGL), фініш (ANGL), каблук (TUR podpatek), браслет (FR náramek), пластир (NĚM náplast), бокс (ANGL), пюпітр (FR stojan), чемпіон (ANGL), жокей (ANGL), яхта (ANGL), бухгалтер (NĚM), суфлер (FR) тощо.

**ПИТАННЯ 10: ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ВЖИВАННЯ.
ТЕРМІНОЛОГІЧНА І ПРОФЕСІЙНА ЛЕКСИКА**

За сферами вживання лексики української мови поділяється на **загально вживану та спеціальну**. Першу можна ще назвати **загальнонародною**. Сюди належать слова, які використовують усі носії мови. Це предмети побуту, явища природи, назви людей, тварин, рослин, дій, станів, часових, просторових і морально-етичних понять. **Ця числено велика група завжди відкрита для доповнення** за рахунок підвищення рівня освіти її носіїв, популяризації наукових видань (напр., комп'ютер).

На відміну від загально вживаної **спеціальна лексика** використовується:

1. у різних сферах **професійної діяльності**;
2. в окремих **діалектних** ареалах поширення української мови;
3. у мовленні різних із **соціальної** точки зору людей.

Якщо загальна лексика – ядро словникового складу, то спеціальна – її периферія.

Термінологічна та професійна лексика

Термін – це слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання або діяльності (напр.: фонема, лексема, морфема, категорія, евфонія,...). Терміни, що позначають поняття окремих конкретних галузей об'єднуються у **спеціальній термінологічній системі**. Так можна говорити про медичну, філософську, спортивну термінологію. Але існує **ряд спільних ознак**, які визначають **суть будь-якого терміна**: системність, наявність визначення, однозначність, відсутність експресивних значень, стилістична нейтральність.

Як непоширене явище існують **синонімічні терміни**, напр.: флексія = закінчення, дефініція = визначення, алфавіт = абетка (перші – запозичені, другі – питомі).

При становленні системи розрізняють два процеси:

- **термінологізацію**: в її результаті формуються терміни, що належать до відповідних систем, напр. вершина > вершина трикутника;
- **детермінологізацію**: зворотний процес, коли термін стає загально вживаним словом, напр.: казуїстика (юридичний термін = výklad práva pro konkrétní případ, філософський термін = моральні труднощі, теологічний термін = міра гріха; нині це слово також означає вміння говорити, вміння вправно захищати сумнівні або фальшиві думки положення = umění obratně obhajovat pochybné či nepravdivé myšlenky a stanoviska)

Власне професійна лексика – слова вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять, напр.: пломба, скальпель, мікроскоп тощо.

ПИТАННЯ 11: ЖАРГОННА Й АРГОТИЧНА ЛЕКСИКА. ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА

Це лексика обмеженого вживання, але одна група відрізняється від іншої.

Жаргонізми – слова вживані у мовленні групами людей, об'єднаних спільністю інтересів, занять, професійною діяльністю, соціальним станом, напр., студентська мова: у мене три хвости = я не склав 3 іспити, плавав = не знав, шпора = tahák тощо.

Арготизми – лексика мовлення людей, які **свідомо прагнуть зробити свою мову незрозумілою** для інших (напр. серед в'язнів). Відповідно вживаються спеціально створені чи деформовані слова, які мають прями відповідники в загальній лексиці.

Діалектна лексика

До неї належать слова, уживання яких властиве територіальним діалектам української мови. До цих діалектів уходять вужчі одиниці, говори та говірки (напр., північноукраїнський діалект, поліський (менший), західноукраїнський діалект тощо).

Діалектна лексика включає назви **предметів домашнього побуту, рослинного та тваринного світу, понять із народних звичаїв та обрядів.**

Типи лексичних діалектизмів:

1. *власне лексичні*, які збігаються за значенням із нормативними, напр.: відрізаний ножом шматок хліба – скибка хліба, у діалектах – грінка, обертень,...;
2. *етнографічні* – це назви предметів і явищ, які поширені лише у певній місцевості, напр.: дрімба – народний інструмент, колиба – місце, де сплять пастухи, обора – місце для доїння худоби, гражда – будівля для худоби на негоду (špatné počasí, nečas);
3. *лексико-семантичні* – це слова, які мають однакове звучання із загально вживаним, проте інше значення (=омоніми), напр.: губа = вуста, у діалектах – гриб), хвиля = vlna, у діалектах гарна погода.

ПИТАННЯ 12: ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ АКТИВНОГО Й ПАСИВНОГО ВЖИВАННЯ

Оскільки **словниковий склад мови – відкрита, динамічна система**, то на нею впливають два основних процеси:

1. **поява нових лексем;**
2. **віддалення застарілих слів на периферію** лексичного складу.

З точки зору вживання лексики виділяємо активну й пасивну.

Активна лексика – це всі слова, які **щоденно вживаються** в різних її формах і стилях. Отже, це не тільки загально вживані слова, а й терміни та професіоналізми. Обсяг активного словника окремої людини залежить від рівня її освіти та духовної культури.

Пасивна лексика позначає **рідкісні реалії та імена**. Сюди належать також історизми та архаїзми.

Історизми – це слова на позначення предметів, понять і явищ, які вийшли з ужитку. Насамперед, це слова пов'язані із Запорізькою Січчю (полковий писар, побережне, колодне – плата, від колоди меду, булава – знак гетьманської влади).

У тих випадках, коли предмети чи явища зберігаються, існують, а їх назви замінюються іншими, то первісна (первісна = рӯvodnї x первинна = рrvotnї) назва переходить до **архаїзмів**, напр.: десниця (рravaчка), шувиця (levaчка), велій = великий, пііт = поет тощо.

У мові також існує потреба в нових словах (**неологізмах**), зумовлена соціальними та політичними змінами суспільства, але неологізмами ці слова є тільки до того часу, поки не стають загально вживаними. Уперше, значна кількість нових слів була зафіксована періодикою кінця дев'ятнадцятого початку двадцятого століття (читач, перекладач, дослідник, властивість, незалежність). Через стадію неологізмів перейшла у двадцятих роках двадцятого століття група понять із науки, культури, мистецтва (кіносценарій, аспірантура, програма, тролейбус, оператор,...).

Крім загально мовних є авторські неологізми (**оказіоналізми**), які існують тільки у художній літературі й не стають загально вживаними (стрункодівчина, русодівчина, теплідівчина... М. Семенко).

ПИТАННЯ 13: СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ

Слово може не тільки називати предмет, дію, ознаку, але й оцінювати їх. Говорити про **позитивне або негативне ставлення** з боку мовця. Тому крім **номінативної**, слова мають **оцінно-експресивну функцію**. Уся сукупність слів розділяється між **функціональними стилями** української мови. Частина слів утворює так звану **міжстильову лексику**, стилістично нейтральну. Це найбільша група в українській мові. Загально вживана лексика, куди входить назви рослин, тварин, явищ природи, професій, побутових понять, дій, процесів, станів,... Ця лексика зрозуміла кожному носієві мови.

Стилістично забарвлена лексика розподіляється між розмовно-побутовим та публіцистичним стилями.

Розмовно-побутовий стиль – йому властива невимушеність (спонтанність) без попередньої підготовки. Тут уживаються слова з виразними **позитивними чи негативними** значеннями, а також розмовні варіанти літературних лексем. Саме тут найбільша кількість **демінітивів** (малий – маленький, малюсінський, манюній). До

цього стилю належать стилістично знижені, **просторічні** слова (діляга – podnikavec, podvodník, вискочка – povýšenec, zbohatlík, хапуга – chamtivec, недоучка – nevzdělanec, hlupák, primitiv).

Офіційно-діловий стиль – **точний, конкретний**. Тут неприпустні експресивні відтінки, слова вживаються тільки в **прямому значенні, терміни уніфіковані** та стандартні. Це слова законів, установ (instituce), договорів (smlouva), угод (dohoda), дипломатичних нот, актів, наказів (příkazů), довідок (informace, potvrzení), посвідчень (osvědčení, atest), напр.: ратифікація, адвокат, посол, рішення,...

Публіцистичний стиль розрахований на **вплив**. Тому тексти політично гострі, ідеологічно спрямовані. Лексика тут дуже різноманітна, вживаються **мовні штампи** (ustálené výrazy) та **кліше, фразеологічні одиниці**. Усе це добирається відповідно до авторської позиції (гуманізм, ідеал, ідея, загарбник – okupant, самовідданість – obětavost, пожертва – dar,...).

Науковий стиль виконує **інформативну функцію**, тому основою тут є **різногалузева термінологія**, а також загальнонаукова **абстрактна лексика** (система, типологія, причина, наслідок,...).

ПИТАННЯ 14: ФРАЗЕОЛОГІЯ. КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Предмет фразеології – дослідження природи, ознак, джерел, походження фразеологізмів та їх функціонування у мовленні.

Фразеологізм – єдиний вислів, семантично зв'язане словосполучення, неподільне на окремі частини без втрати його значення, напр.: закохатися по самі вуха – **фразеологічна одиниця** (ФО). Значення ФО не може тлумачитися на основі значень окремих слів, напр.: стояти над душею – pehnout se od někořo na krok, припасти до душі = líbit se,...

Класифікація за семантичною злитістю компонентів:

Фразеологічні зрощення – неподільна цілісність, значення якої зовсім непов'язане зі значенням компонентів, напр.: з'їсти собаку на чомусь = дуже досвідчена (zkuřená, znalá) людина, править теревені = řvanit,...

Фразеологічні єдності неподільні вислови, загальне значення яких зв'язане зі складовими частинами; це переважно ідіоми, образні переосмислення, напр.: вона пече раки = вона соромиться, і тому почервоніла ні світ, ні зоря = дуже рано, коли ще темно,...

Фразеологічні сполучення стійкі звороти, характерні певною самостійністю компонентів, напр. брати участь, здобути перемогу, делікатне питання, важка вода,...

Фразеологічні вислови – стійкі звороти, які семантично не діляться і складаються зі слів із вільним значенням, проте в мовленні відтворюються як сталі мовні одиниці

Фразеологічні вислови комунікативного типу (речення) – це мовні прислів'я, приказки, крилаті вислови, народні порівняння тощо, напр.: бідний, як церковна миша, на словах медок,...

Фразеологічні вислови номінативного типу – це мовні кліше, виражені переважно простим словосполученням, напр.: пленарне засідання, ринкові відносини, охорона здоров'я, золоті руки, трудові успіхи, чорне золото,...

Класифікація за походженням (етимологією):

Сталі вислови з народної мови (побутового народного мовлення, анекдотів, жартів тощо), напр.: рука руку мие, як горохом об стіну, обоє рябоє,...

Професіоналізми, що набули метафоричного вжитку, напр.: лити воду на млин, закласти фундамент, відігравати роль,...

Переклади з інших мов або запозичення фразеологізмів без перекладу, напр.: ставити крапку над і, дивитися крізь пальці, *contra spem spero*,...

Вислови з античної культури, напр.: гордіїв вузол, прокрустове ложе, піррова перемога, авгієві стайні,...

Біблійні та євангельські вислови, напр.: не одним хлібом живе людина, пісня пісень, лікарю, вилікуй себе самого,...

Вислови відомих людей (афоризми, цитати), напр.: іскра вогню великого, за всіх скажу, за всіх переболію, за вашу і нашу свободу, мертві страму не ймуть, нове життя нового прагне слова,...

Класифікація фразеологізмів із стилістичного погляду:

Розмовно-побутові (переважно в усному мовленні та художній літературі): вродися та й вдайся, казці кінець – ділу вінець, як тіло без душі, іти світ за очі, мороз пройшов поза шкірою, той все у ліс дивиться,...

Народнопоетичні: при битій дорозі, голубе сивенький, нехай його лихий візьме, хай наші вороги плачуть, не так склалося, як гадалося, будь здорова, як вода, а багата, як земля, а щаслива, як весна,...

Є й інші класифікації (за різними авторами).

ПИТАННЯ 15: ЛЕКСИКОГРАФІЯ. НАЙВАЖЛИВІШІ ТИПИ СЛОВНИКІВ

Лексикографія (від гр. слів *lexikos* = словниковий та *grapho* = пишу) – це розділ мовознавства, який займається збиранням і описом словникового складу та укладанням словників. Як науково-прикладний розділ лексикографія тісно пов'язана з усіма іншими розділами, але в першу чергу із лексикологією.

Щоб добре володіти мовою, потрібно насамперед правильно вживати слова і знати їх найтонші відтінки, а також мати великий словниковий запас. При вивченні лексики велике значення мають словники, які сприяють нормалізації мови.

Залежно від лексичного матеріалу та способу його опрацювання й призначення словники поділяють на **енциклопедичні й загальномовні (лінгвістичні)**. В усіх словниках слова, звичайно, розташовані **за алфавітом**.

В **енциклопедичних** словниках пояснюється не значення слів, а зміст і характер предметів та різних явищ; тут міститься багато довідкового матеріалу, часто ілюстрованого. Прикладами таких словників можуть служити „Енциклопедія українознавства” у 3-х томах (К., 1994-1995), а також „Українська мова. Енциклопедія” (К., 2000).

Предметом пояснення в **лінгвістичних** словниках є слово як одиниця мови. Оскільки слово може пояснюватися з різних поглядів, розрізняють різні типи лінгвістичних словників. У першу чергу вони поділяються на **перекладні та одномовні**.

У **перекладних** словниках подаються переклади слів та фразеологізмів з однієї мови іншою. Найбільш поширені **двомовні перекладні** словники (українсько-чеський, українсько-англійський, французько-український та ін.), проте є і **багатомовні**. У перекладних словниках подаються не тільки значення слів. У першу чергу тут враховано особливості функціонування слів у мові, фіксуються типові приклади їх уживання, у тому числі й у фразеологізмах. Це викликано тим, що в різних мовах похідні значення відповідних слів не збігаються, хоч основне значення їх спільне. Наприклад, в українській мові іменник *сон* означає не тільки процес і стан сну, але й те, що сниться людині (*Я бачив дивний сон.* – І. Франко), сновидіння. У чеській мові у першому значенні вживається слово *spánek*, а в другому – тільки *sen*. Слід також зважати на те, що в перекладних словниках часто не збігаються також значення омонімів і іншою мовою це передається кількома відповідниками. Тому при користуванні перекладним словником береться не будь-який відповідник, а той, який у кожному конкретному випадку передає семантику слова.

Існує багато типів одномовних словників: тлумачні, орфографічні та орфоепічні, історичні, етимологічні, термінологічні, діалектні, міжмовних зв'язків (синонімів, антонімів, омонімів, паронімів), словники мови окремих письменників, фразеологічні та інші.

У **тлумачному** словнику трактується значення слова. Цей словник відображає словниковий склад мови на певному етапі його розвитку. Крім тлумачення значень, стисло подано довідки про правописний характер, граматичні та стилістичні особливості, типові поєднання цього слова з іншими, фразеологічні звороти. Найгрунтовнішим і найкращим тлумачним словником є „Словник української мови” в 11 томах, виданий у 1970-1980 рр., що містить близько 135 000 слів.

Орфографічний словник є довідником написання слів. Одним із найновіших є „Український орфографічний словник”, виданий колективом Академії наук України НАНУ у 2002 р. (бл. 143 000 слів).

Орфоепічні словники подають відомості про вимову слів та наголошування їх. Останній „Орфоепічний словник української мови” (1984 р.) містить близько 44 000 слів; у 2003 р. вийшов „Словник наголосів” (понад 20 000 слів). Широко використовуються такі комплексні словники, як „Словник-довідник із правопису та слововживання” (1989 р.) та „Словник труднощів української мови” (цього ж року), у яких пояснені правопис, вимова, відмінювання слів, особливості словотворення та стилістичного вживання. Такі словники допомагають оволодіти мовленням.

Історичні словники містять слова і звороти з різних пам’яток попередніх часів із перекладом їх на сучасну мову. Прикладом такого словника служить „Словник староукраїнської мови” (XIV – XV ст.), почав виходити і словник української мови XVII ст.

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження і зміни значень слів на основі зіставлень зі словами спільного кореня інших споріднених мов. В Україні вийшли вже 3 томи „Етимологічного словника української мови” із запланованих 7.

Термінологічні словники бувають як одномовні, так і двомовні, перекладні. В одномовних термінологічних словниках пояснюється значення термінів із певної галузі знань (біології, фізики, хімії, лінгвістики). У двомовних словниках спеціальні терміни перекладаються з однієї мови на іншу. „Словник лінгвістичних термінів” української мови видано у 1985 р.

Діалектні словники містять місцеву територіальну лексику, незалежно від її поширення в літературній мові. Як правило, такі словники подаються до записів текстів певних говорів чи говірок.

Значними набутками української мови стали:

- двотомний „**Словник синонімів** української мови” (1999-2000), що містять понад 9000 синонімічних рядів, де реєстровим словом є домінанта. Кожен синонім супроводжується семантичними граматичними та стилістичними характеристиками;
- „**Словник антонімів** української мови” (1999), що містить понад 2200 компонентів антонімічних пар із їх тлумаченням, зразками сполучуваності, ілюстраціями з художніх та наукових текстів, а також однокореневими словами;
- „**Словник паронімів** української мови” (1986), де описуються близькі за звучанням, але різні за значенням і написанням слова (обсяг – близько 1000 найбільш уживаних слів);
- „**Фразеологічний словник** української мови” у 2-х томах (1999), де пояснено значення фразеологізмів та особливості їх уживання.

Словники мови окремих авторів (наприклад, „Словник мови Шевченка”, „Словник мови творів Г. Квітку-Основ'яненка”) фіксують слова і звороти з художніх текстів із тими значеннями, в яких вони там використані.

Важливе місце в українській лексикографії посідають також **словники частотні, морфемні, власних імен та прізвищ** та інші.

Pozn. Text napsán v LS2003.